

QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 3-son)

FILOLOGIYA
PHILOLOGY

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI FIZIOLOGIK HOLAT FE'LLARINING IZOHLI LUG'ATLARDAGI TALQINI

Pulat Fozilov,
ToshDO'TAU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi fiziologik holat fe'llarining izohli lug'atlardagi talqini masalalari yoritilgan. Har ikki til izohli lug'atlarida mazkur fe'llarni aks ettirishdagi leksikografik tamoyillar, so'zlarni izohlash prinsiplari, leksik-semantik tizimi, grammatik tavsiflari qiyosan o'rganilgan.

Kalit so'zlar. amaliy leksikografiya, metaleksikografiya, leksikografik tamoyil, diaxron va sinxron aspekt, leksik va fonetik ko'rsatkich, grammatik tavsif, leksik-semantik tizim, semantik ekvivalent.

ПОЯСНЕНИЕ ГЛАГОЛОВ ФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы пояснения глаголов физиологического состояния в толковых словарях на английском и узбекском языках. Исследованы лексикографические принципы отражения данных глаголов в толковых словарях на двух языках, принципы поиска слов, лексико-семантическая система и грамматическое описание.

Ключевые слова: практическая лексикография, металексикография, лексикографический принцип, диахронический и синхронический аспект, лексико-фонетический индекс, грамматическое описание, лексико-семантическая система, семантический эквивалент.

EXPLANATION OF VERBS OF PHYSIOLOGICAL STATE IN EXPLANATORY DICTIONARIES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. The article examines the issues of explaining verbs of physiological state in explanatory dictionaries in English and Uzbek. The lexicographical principles of reflecting these verbs in explanatory dictionaries in two languages, principles of searching for words, lexical-semantic system, grammatical description are studied.

Keywords. Practical lexicography, metalexicography, lexicographic principle, diachronic and synchronic aspect, lexical-phonetic index, grammatical description, lexical-semantic system, semantic equivalent.

Lug‘atchilik amaliy tilshunoslikning dolzarb sohalaridan biri hisoblanadi. Lug‘at til me‘yorlarini belgilash, tavsiflash borasida til ta‘limida ahamiyatli sanalib, uning ommalashuvida muhim rol o‘ynaydi. Amaliy leksikografiya lug‘atni tartiblash, tuzish va tahrir qilish masalalari bilan shug‘ullansa, nazariy leksikografiya muayyan tilda yaratilgan lug‘atlar strukturasi va semantikasini tahlil qiladi. Nazariy leksikografiya til ilmida metaleksikografiya deb ham yuritiladi. Metaleksikografiya amaliy lug‘atchilikning yutuqlari bilan bir qatorda kamchiliklarini ochiq ko‘rsatishi, manbani mukammallashtirish yuzasidan aniq tavsiyalar berishi lozim. Har bir lug‘at turiga alohida murojaat qilish, uning informativ xususiyatlarini muayyan so‘z turkumi yoki leksik-semantik guruh doirasida o‘rganish, boshqa tillardagi turdosh lug‘atlar bilan qiyoslash natijasida lug‘atchilikda muayyan obyektiv ko‘rsatmalar shakllanadi. Jumladan, ingliz va o‘zbek tillaridagi izohli lug‘atlarni fiziologik holat fe‘llari doirasida qiyoslash tahlil ko‘lamini mukammallashtirishi bilan birga ilmiy xulosalarning aniq bo‘lishiga ham xizmat qiladi [1,36].

Bugungi kunda xalqaro muloqot vositasi darajasiga ko‘tarilgan ingliz tilining shakllanishi ilk o‘rta asrlarga borib taqaladi. Hind-yevropa tillar oilasiga mansub bo‘lgan bu til asli german tili andozalari asosida taraqqiy etib, nisbatan qisqa vaqt ichida yirik linvogeografik ustunlik kasb etgani ma‘lum. Angliya, AQSh, Kanada va Avstraliya ingliz tilisi bir-biridan ayrim leksik va fonetik ko‘rsatkichlari bilan ajralib turadi, biroq ular da grammatik tizim va adabiy til me‘yorlari yaxlitligi saqlanib qolgan. Ushbu tildagi ilk izohli leksikografik manba sifatida S.Jonsonning “Table Alphabeticall” lug‘ati e‘tirof etiladi. Bu lug‘at uzoq vaqt davomida yagona tizimlashtirilgan manba bo‘lib qolgan bo‘lsa-da, xalqaro miqyosda ommalashgan ilk manba Oxford English Dictionary hisoblanadi. Bu lug‘at “Merriam-Webster's Collegiate Dictionary”, “Collins English Dictionary”, “Cambridge Advanced Learner's Dictionary” va “Macmillan Dictionary” kabi manbalar uchun asos, andoza bo‘lib xizmat qildi. Bu lug‘atlar bir-biridan tuzilishi va ma‘lumot tarkibiga ko‘ra farqlanib, izohlar ham turli yondashuvlar asosida yaratilgan. Hozirda leksikografik manba lingvistik qomus xarakterini kasb etgan. Mualliflar izoh va misollar bilan cheklanmasdan sinonim, antonimlarni ilova qilishgan, so‘zning etimologiyasi va semantik taraqqiyotini, qo‘llanish chastotasi, nutqiy doirasini ham ko‘rsatib o‘tgan. Izohli lug‘atlardagi ma‘lumotlarning serqirraligi ularni til o‘rganish manbasiga aylantirgan. Zamonaviy onlayn lug‘at platformalari esa foydalanish uchun juda qulay, tezkor manba ekanligi bilan qimmatlidir. Maqola tarkibi va ichki qurilishi qanday bo‘lishidan qat’i nazar izohli lug‘atda so‘z talqiniga to‘rt shaklda yondashish mumkin:

1. Tavsifiy izoh – so‘z mohiyatini xarakter, ko‘rinish, vazifa tavsifi vositasida yoritish. Bunday yondashuv asosan tub so‘zlar izohida kuzatiladi. Hech qanday qo‘shimchalarsiz sof o‘zakning o‘zidan iborat tub so‘zlarni lemma deb ham atash mumkin. Lemma bir necha yasama so‘zlar o‘zagi bo‘la oladi. Masalan: **OILA** [a.عائلة] 1. Er-xotin, ularning bola-chaqalari va eng yaqin tug‘ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmui; xonadon.

2. Sinonimik izoh – so‘z ma‘nosini sinonimlar vositasida yoritib, uni misollar bilan mustahkamlaydi. Bunday yondashuv asosan ot turkumiga mansub leksemalari zohida

qo‘llanadi. Qolaversa ^{مجبوري} sinonimlar boshqa so‘z turkumlariga mansub so‘zlar izohida ham uchraydi. Sinonimlarning asosiy leksema bilan uslubiy mutanosibligi va semantic ekvivalentligi dolzarblik kasb etadi. Masalan: **MAJBURIYAT** [a.– majburlik; noilojlik; burch] 1) G‘ayriixtiyoriy vazifa, burch yoki biror majburiy ish, holat, ehtiyoj [236].

3. Ishoraviy izoh – so‘zlarning tub shakliga ishora qilish, uni turli birikmalar tarkibida qo‘llash. Bunday izoh asosan lemmadan yasalgan so‘zshakllari talqinida kuzatiladi. Masalan: **MADANIYATLI** – Madaniyatga erishgan, madaniyatni egallagan, ma‘rifatli [2;228].

4. Inkorli izoh – izohda inkor shakllardan foydalanib so‘zni tavsiflash asosan fe‘l yoki sifat turkumiga mos keladi. Masalan: **MADANIYATSIZ** – Madaniyati yo‘q, madaniyatdan orqada qolgan; ma‘rifatsiz [2;228].

Yuqoridagi tip yondashuvlar izohli lug‘atchilik uchun umumiy, barcha tillardagi manbalarda, jumladan, ingliz tilida ham uchraydi. Maqolalar daliliy misollar, etimologik ko‘rsatkichlar bilan boyitiladi. Shuningdek, bir lug‘at maqolada bir necha izoh tiplari uyg‘unligini ham ko‘rishimiz mumkin. Masalan, Cambridge Dictionary onlayn lug‘atida to freeze – muzlamoq fiziologik holat fe‘li quyidagicha talqin qilinadi:

FREEZE verb (COLD) **B2** [I or T] **erbUK** /fri:z/ **US** /fri:z/ **froze** | **frozen**

If a person or animal that is moving freezes, it stops suddenly and becomes completely still, especially because of fear. **freeze to death** Without a sleeping bag, you would freeze to death (= become so cold that you die) out there on the mountainside. She saw someone outside the window and froze. "Freeze (= don't move) or I'll shoot!" screamed the gunman [3].

Ushbu lug‘atda to freeze fe‘lining insonga va narsa-buyumlarga nisbatan qo‘llanadigan ma‘nolari qamralgan. Biz aynan inson fiziologik holati ma‘nosini ajratib oldik. Bu ma‘no izohi tavsifiy shaklda – holat tasviri shaklida berilgan. Birinchi misol freeze to death iborasi vositasida so‘zning o‘z ma‘nosi soquvdan muzlamoq holatini ochib bergan. Ikkinchi misol esa qo‘rquvdan qotib qolmoq holatini ko‘rsatadi. Bu ikki farqli kontekstual ma‘nolar izohi esa birlashtirib yuborilgan. “Oxford Learner’s dictionary” manbasida esa ayni shu so‘zning izohlari juda qisqa, asosiy e‘tibor misollar bilan dalillashga qaratilgan.

FREEZE **B1UK** /fri:z/ **US** /fri:z/ [intransitive, transitive] to be very cold; to be so cold that you die. Every time she opens the window we all freeze. • Two men froze to death on the mountain. **freeze somebody** Two men were frozen to death on the mountain. **B2** stop moving 1. [intransitive] to stop moving suddenly because of fear, etc. I froze with terror as the door slowly opened. (figurative) The smile froze on her lips. The police officer shouted ‘Freeze!’ and the man dropped the gun. Suddenly, Ronny seemed to freeze. He was so surprised he froze to the spot. Maggie’s face had frozen into a cold mask. She froze with horror when she saw the body [4].

Yuqoridagi lug‘at maqolada misollar fe‘lning valentlilik xususiyati bilan birga kontekstual ma‘nolarini ham ochib bergan. Bir-biridan farqli “qo‘rquvdan qotmoq” va “sovuqda muzlamoq” semalari alohida izohlangan. Kontekstual polisemiya xususiyatiga ega bo‘lmagan fiziologik holat fe‘llari turli izohli lug‘atlarda quyidagicha talqin qilingan:

Cambridge Dictionary	Meriam Webster's dictionary	Collins Dictionary
SWEAT verb UK /swet/ US /swet/ to pass sweat through the skin because you are hot, ill, or frightened: It was so hot when we arrived in Tripoli that we started to sweat as soon as we got off the plane. sweat with: the prisoners were sweating with fear. sweat like a pig informal I was so afraid, I was sweating like a pig (= sweating a lot) [3].	SWEAT 'sweta:to excrete moisture in visible quantities through the openings of the sweat glands: PERSPIREb: to labor or exert oneself so as to cause perspiration [5].	SWEAT verb [swet] B2 When you sweat, sweat comes through your skin. Already they were sweating as the sun beat down upon them. [VERB] Synonyms: perspire, swelter, sweat like a pig [informal], sweat buckets [informal] [3].
STARVE verb [I] US /starv/ to become weak or die because there is not enough food to eat: [I] Many people could starve because of the drought[3].	STARVE 'starva: to perish from lack of food b: to suffer extreme hunger 2 a archaic: to die of cold b British: to suffer greatly from cold 3: to suffer or perish from deprivation [5].	STARVE verb [sta:rv] 1. If people starve, they suffer greatly from lack of food, which sometimes leads to their death. A number of the prisoners we saw are starving. In the 1930s, millions starved to death or were deported[7].
FAINT verb [I] UK /feint/ US /feint/ B2 to suddenly become unconscious for a short time, usually falling down: He faints at the sight of blood. I nearly fainted in the heat. faint (dead) away UK She took one look at the hypodermic needle and fainted (dead) away (= became unconscious immediately)[6].	FAINT verbfeintintransitive verb1: to lose consciousness because of a temporary decrease in the blood supply to the brain 2 archaic: to lose courage or spirit 3 archaic: to become weak [5].	FAINT verb [feint] B2 If you faint, you lose consciousness for a short time, especially because you are hungry, or because of pain, heat, or shock. She suddenly fell forward on to the table and fainted. I thought he'd faint when I kissed him. Synonyms: pass out, black out, lose consciousness, keel over [informal] [7].

To sweat so‘zi izohi “Meriam Vebster” lug‘atida rasmiy bayon uslubida, ilmiy matn shaklida yozilgan. “Kembrij va Kollinz lug‘atlari”dagi tavsifiy izoh bevosita o‘quvchiga murojaat qiladi. “Kembrij lug‘ati”da izoh terlash holatining sababiga ishora qilib, isish yoki qo‘rquvda yuzaga kelishini ta’kidlaydi. Misollar sirasida ibora ham berilgan. “Vebster lug‘ati”da tavsif batafsil, teridan suyuqlik chiqishi degan ma’no ilmiy uslubda izohlangan. Sabab sifatida qattiq mehnat qilish ko‘rsatiladi. Bu ma’noning nutqiy voqelanishi ko‘rsatilmagan. “Kollinz lug‘ati” esa terlaganingizda ter teridan chiqadi degan soda izoh

bergan. Misoldan tashqari, ma‘nodoshlar ham so‘z ma‘nosini yaxshiroq ochib berishi uchun qo‘shilgan. “Kembrij lug‘ati”da to starve fiziologik holati ozuqa yo‘qligidan kuchsizlanmoq yoki o‘lmoq deb izohlanadi. Bu safar mualliflar o‘quvchiga murojaat qilmasdan neytral uslubni saqlashgan. “Meriam Vebster lug‘ati” esa shu ma‘noga qo‘shimcha so‘zning tarixiy ma‘nosi izohi sovuqdan vafot etmoq ham ilova qilingan. “Kollinz lug‘ati”da ovqatsizlikdan qiynalmoq yoki vafot etmoq izohi berilgan. Izohda ham asosiy leksema to starve fe‘liga qayta-qayta murojaat qilingani uning informativlik darajasini tushirib yuborgan. To faint – hushsizlanmoq fiziologik holati izohida uch lug‘at ham conscious va undan yasalgan leksemalarga murojaat qiladi. “Kembrij va Vebster lug‘atlari” hushsizlik holatining o‘zini tasvirlasa, “Kollinz lug‘ati” shu holat sabablarini ham keltiradi. Shuning uchun aynan shu izoh boshqalariga nisbatan batafsil va tugallangan xarakter kasb etgan. Demak, ingliz izohli lug‘atlari fiziologik holat fe‘llari talqiniga tavsifiy yondashiladi. Biroq bu tavsifiy izohda ba‘zan so‘zshakllari va sinonimlarning ham qo‘llanishiga guvoh bo‘lamiz. Uslubiga ko‘ra rasmiy bayon batafsilligi sabab ustunlik qiladi, shu uslubda yozilgan “Meriam Vebster lug‘ati”dagi maqolalar misollar bilan boyitilishi lozim.

Ma‘lumki, izohli lug‘atlarda kontekstual ma‘nolari ko‘p bo‘lgan leksemalar talqinida qator muammolar yuzaga keladi. Bir so‘z turli kontekstlarda farqli ma‘nolar kasb etishi leksikografik talqinda ham misollarga murojaat qilish zaruriyatini tug‘diradi. Misollar izohdagi asosiy ma‘no bilan birga uning kontekstual variantlarini ham dalillashga xizmat qiladi. Masalan, muzlamoq, yonmoq, jimirlamoq fe‘llarining bevosita lug‘aviy ma‘nosidan tashqari kontekstual fiziologik holat ma‘nosi ham mavjud. Lug‘atlar kontekstual ma‘noni alohida izohlash yoki faqat misollar vositasida yoritish yo‘lidan borishi mumkin.

Turkiy tillar, ularning turli lahjalari hozirgi g‘arb tillaridan ancha ilgari shakllana boshlagan. Shu sababdan yozma manbalar tarixi ham uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Ilk tizimli, keng qamrovli leksikografik manba va milliy-madaniy qomus sifatida Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari e‘tirof etiladi. Amaliy lug‘atchilik maktabi asosi deb Mahmud Zamaxshariy asarlarini misol qilish mumkin. O‘rta asrlarda mumtoz adabiyot ta‘sirida ko‘plab bir tilli izohli lug‘atlar, arab va fors tillaridan tarjima lug‘atlar yaratildi. Zamonaviy o‘zbek leksikografiyasi esa zamonaviy o‘zbek tilshunosligi kabi o‘tgan asrda shakllandi. Tarjima lug‘atlari, so‘zlashgich va imlo lug‘atlari qatori o‘zbek tilining izohli lug‘ati ham ayni shu davrda ilk marotaba nashr qilindi. Hozirga kelib bu yirik manba bir necha marta qayta ishlandi, takomillashtirilib nashr etildi. 2023-yil nashr qilingan 6 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” lotin grafikasida chop etildi. Bundan tashqari, www.izoh.uz saytida onlayn izohli lug‘atdan foydalanish yoki J.Shukurov tomonidan yaratilgan “O‘zbek tilining izohli lug‘ati mobil ilovasi”ga murojaat qilish mumkin. Bu lug‘atlar strukturasi va qamrov ko‘lamiga ko‘ra dunyo lug‘atlari bilan bellasha oladigan, barcha leksikografik tamoyillarga muvofiq manbalardir. Ularning yutuq va kamchiliklarini fiziologik holat fe‘llari misolida tahlil qilib, takomillashtirish uchun tavsiyalar ishlab chiqish lug‘atchiligimiz oldida turgan dolzarb amaliy vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Hartmann R. The history of lexicography Amsterdam: John Benjamins – 1986, 265 pp.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (tuzuvchilar: A.Madvaliyev., D.Xudayberganova) – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2023.
3. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/freeze>
4. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/freeze_1?q=freeze
5. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/sweat>
6. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/starve>
7. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/starve>